

LELKIISMERET ÉS HIT

BOROS ISTVÁN

A lelkiismeretet a gondolkodás történetében vagy isteni hangra, vagy az ész (logosz, amely éppenséggel isteni is lehet, s ezért a kettőt azonosnak tekinthetik) hangjára, vagy az akaratra, vagy érzületre vezetik vissza. Ma már inkább azt gondoljuk, a lelkiismeret olyannyira összetett jelenség, hogy mindháromra visszavezethető. Így aztán a lelkiismeret (syneidesis, conscientia) azt az összetett jelenséget jelöli, amely egyfelől az ember szellemi képessége, mellyel az erkölcsi értékeket és törvényeket megismeri, azaz a jó és a rossz tudása, más szóval a létezés önreflexiója: minnek kell lennie. S ezért elsősorban a lelkiismeret metafizikai, antropológiai és ismeretelméleti probléma, amely a gondolkodás történetében fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ennek az ismeretnek mint tekintélynek a konkrét cselekedetre alkalmazása – vagy megelőzi vagy követi a cselekedetet –, amely már nem csak tudás vagy ismeret, hanem ítélet is. Ez utóbbi a lelkiismeret etikai vagy morális problémája, amelyre a lelkiismeret mai szóhasználata leginkább vonatkozik. Persze, mindkettő alanya ugyanaz a személy, akit két különböző immanens vagy transzcendentális rend határoz meg. Az egyik parancsként állítja az igazat és a jót, aminek lennie kell, a másik ezzel ellentétes.²³⁷

A lelkiismeret-jelenség problémájának rövid felvázolása után először a katolikus egyház mai megfogalmazását ismertetjük, de nem morálteológiai szempontból, hanem az előadásunkat végig kísérő keresztény hit és a lelkiismeret összefüggésének szempontból. Önkényesnek tűnhet, hogy miért éppen erre a témára korlátozzuk tárgyalásunkat, de elégséges indokként szolgálhat, hogy az eddigi lelkiismeret-kutatás főleg az első három keresztény században a fogalom fejlődésére és a nyugati atyákra, kivált Szent Ágostonra irányította figyelmét. Talán elég, ha csak a morálteológus Johannes Stelzenberger²³⁸ kutatásaira hivatkozunk, de még megemlíthetjük Kránitz Mihály²³⁹ magyarul megjelent monográfiáját is, amely Órigenésszel bezárólag tárgyalja

²³⁷ Maurer, Chr.: σοφοία, *in* Kittel, G.: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 7. köt. Stuttgart: Kohlhammes Verlag 1964. 902-903.

²³⁸ Csak néhányat említünk: Conscientia in der ost-westlichen Spannung der Patristischen Theologie, *in* *Tübinger Theologische Quartalschrift* (ThQ) 141 (1961), 174-205.; Psychologische Begleiterscheinungen des Gewissenserlebens nach der frühchristlichen Literatur, *in* *ThQ* 142 (1962), 129-147.; Wertnorm und Gewissen, *in* *ThQ* 143 (1963), 175-188.

²³⁹ *A lelkiismeret fejlődése Órigenésszig*, Budapest: Márton Áron Kiadó 2002. (Studia Theologica Budapestinensia vol. 29.)

a lelkiismeret (syneidesis) fogalmának fejlődését. Továbbá arra is hivatkozhatunk, hogy az említett két szerző elsődlegesen magát a fogalmat kutatja, nevezetesen hogy a Szentírásban milyen sokszínű jelentéssel fordul elő a lelkiismeret (syneidesis) elnevezés és az egyes ókori keresztény szerzők mit értek a fogalom alatt, illetve miként értelmezték azt.

A II. Vatikáni zsinat az ember méltóságának és szabadságának összefüggésében beszél a lelkiismeretről mint az ember legintimebb szférájáról, amely „legrejtettebb magva és szentélye, ahol egyedül van Istennel, akinek szava visszhangzik bensőjében”.²⁴⁰ Az ember lelkiismerete mélyén egy belső törvény rejtőzik, melyet nem ő maga hoz, de nem is embertársai tételeznek. Engedelmisséggel követi azt, amikor belülről felhangzik: „ezt tedd, amazt kerüld!” „Isten ugyanis törvényt írt az emberi szívbe,” nem csak a hívő keresztény ember szívébe, hanem valamennyi emberébe, s Isten tekintélye révén feltétlen tekintélye van, melynek engedelmeskedni kell.²⁴¹ Ez adja az ember méltóságát, és ez alapján ítélik meg.²⁴² Isten akaratát ismeri fel benne, s „a lelkiismeret kötelező érvényének értéke az emberek tökéletesedésben való növekedését ígéri”.²⁴³ Isten „szívbe írt örök törvénye” objektív törvény, melyet az egyedi esetekre kell alkalmazni. Az egyház ezt a törvényt azonosnak tekinti a természettörvénnyel, amely a jó megtételét és a bűn elkövetését tiltja.²⁴⁴ A lelkiismeret nem csak erre a törvényre vonatkozik, hanem az ész is feltételezi. Az ész képes felismerni és állítani ezt a törvényt, ezzel tudja, minek kell lennie, ugyanakkor egyben azt is tudja, mi az, ami ellentétes ezzel a törvénnyel. Mindezeket együtt tudja (syneidesis), s ez a lelki-„ismeret”. Ebből az ismeretből mint reflexióból fakad a bűntudat és bűnbánat.

²⁴⁰ II. Vatikáni zsinat: Határozat: „*Gaudium et spes*”, 16. In. H. Denzinger – P. Hünermann: *Hítvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Budapest: Szent István Társulat 2004. 879. o. (4316).

²⁴¹ *Gaudium et spes*, 16, uo.

²⁴² Róm 2,14-16. A szentírási helyekre *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Budapest: Szent István társulat 2005. kiadás alapján hivatkozunk, illetve idézzük. Ettől csak akkor térünk el, amikor a héber és a görög nyelvű Szentírás különbségéről beszélünk. Ebben az esetben külön jelöljük a LXX helyeit.

²⁴³ VI. Pál: Octogesima adveniens, 31. In. H. Denzinger – P. Hünermann: *Hítvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Budapest: Szent István Társulat 2004. 927. o. (4505).

²⁴⁴ *Gaudium et spes*, 16, uo.

I. LELKIISMERET A SZENTÍRÁSBAN, PHILÓNNAÁL ÉS SZENT PÁLNAÁL

A héber Szentírás nem ismeri a lelkiismeret (syneidesis) mai fogalmát, de tartalmát igen.²⁴⁵ Az ószövetségi nyelvhasználatban a „szív” (בל=léb) a belső embert, azaz lelki és szellemi képességének helyét fejezi ki. Nem csak az ember szervezetének központja, mint organikus egésznek, hanem életelv-ként, amely az ember intellektuális képességének központja, s így inkább az ész szinonimája: akarat, emlékezés, bölcsesség, ítélő erő, gondolkodás,²⁴⁶ az ember értelme és akarateroje.²⁴⁷ A jó és rossz gondolatok az ember szívében támadnak.²⁴⁸ Valódi erkölcs és erkölcsiség alapja a szív, azaz belülről fakad, nem pedig külső viselkedés vagy éppen társadalmi konvenció.²⁴⁹ Jeremiás szerint a szív hiánya miatt nem tudnak engedelmessé válni Isten akaratának,²⁵⁰ ezért új szívet teremt neki. A jó és a rossz tudása sorosan összefügg Isten ismeretével, mivel Isten az ember szívébe írja törvényét, s az isteni törvény belülről fakadó ismerete és követése már Isten ismerete, mely Isten és nép egységét eredményezi a szövetségben.²⁵¹ A vonatkozó szöveghelyek és kontextusuk alapján megfogalmazhatjuk, a „szív” (azaz itt most a lelkiismeret székhelye) alapvető konfliktusa abban áll, hogy az egyén vagy Izrael népe (mint nemzet) a beléírt isteni szó vagy törvény szerint él-e, avagy sem.

Az alexandriai zsidó filozófus és teológus, Philón²⁵² teológiai és funkcionális szempontból közelíti meg a lelkiismeretet. Habár a lelkiismeret is lélekben található képesség²⁵³ – miként a logosz –, de az észről függetlenül fejti ki tevékenységét. Ha egyszer felébred, vádlóként lép fel. A helytelen

²⁴⁵ Itt egy módszertani megjegyzést kell tennem. A lelkiismeret fogalmának „fejlődését” vizsgáló kutatásnak nem szabadna eltekintenie attól, hogy csakis abban az értelemben szabad a fogalom fejlődéséről beszélni, amennyiben az antropológiai és teológiai, mondhatjuk világnézeti háttére – úgymond – fejlődik, helyesebben változik, amelynek az adott lelkiismeret-jelenség koherens „tartozéka”.

²⁴⁶ Mtörv 30,14.

²⁴⁷ H.W. Wolff: *Az Ószövetség antropológiája*, Pápa – Budapest: Pápai Református Teológiai Akadémia – Harmat Kiadó 2001. 46. o.

²⁴⁸ Ez 38,10: „Azon a napon majd gondolatok ébrednek szívedben és gonosz tervet agyalsz ki.”

²⁴⁹ Iz 29,13.

²⁵⁰ Jer 5,22.

²⁵¹ Jer 31,33: „Ez lesz a szövetség, amelyet majd Izrael házával kötök, ha elérkeznek azok a napok – mondja az Úr: Bensejükbé adom törvényemet, és a szívükbe írom. Én Istenük leszek, ők meg az én népem lesznek.” Vö. Ez 36,26, ahol szintén az új szívvel és az új lélekkel nem csak az egyén Isten terve szerint élhet, hanem mint nemzet lehet élni.

²⁵² Vö. Maurer: synoida D 4a-c címszót, in Kittel: 910-912. Kránitz lényegében Maurert követi, Kránitz Mihály: *A lelkiismeret fejlődése Órigenészig*, Budapest: Márton Áron Kiadó 2002. 26-29. (Studia Theologica Budapestinensia Vol. 29)

cselekedetekről való tudásként²⁵⁴ megtéveszthetetlen és tévedhetetlen bíró. De nem maga Isten szava az emberben, hanem mintegy nevelő eszköze, ami által megtérésre ösztönzi az embert. A lelkiismeret a bűn legyőzősének esz-
köze, mivel a megtéréssel a lelkiismeret önismeretre jut és a bűn felismerését
eredményezi, s ezzel tudatosítja a további bűnök elkövetésének
lehetőségét.²⁵⁵ Így a lelkiismeretet követő életmód a megtérést, a bűnök
felismerését és az isteni büntetés pozitív szerepét eredményezi az ember
létezésében.

Az újszövetségi Szentírás tartalmilag annak tudata, hogy az ember Istenre
utalt, s ugyanakkor ez belülről fakadó kötelességet is jelent. Így aztán a lelki-
ismeret az ember belső „magja”, vallási ítélő képesség és erkölcsi lelkiismeret.²⁵⁶ Leginkább Szent Pál teológiájában és antropológiájában találjuk a
lelkiismeret keresztény kifejtését. Az Ószövetséget követve Pálnál is a szív
gyakran az értelmet jelöli, de írásaiban már megjelenik a szüeneidészisz
sztoikus populáris filozófiai fogalma, amely az erkölcsileg megítélő öntudatot
jelenti. A sztoikus felfogáshoz hasonlóan Pál is úgy véli, hogy az emberi
természet sajátja ez a képesség: „Amikor a pogány törvény híján a természet
szavára jár el a törvény szerint, törvény híján saját magának a törvénye. Ezzel
igazolja, hogy a törvény szabta cselekedet a szívébe van írva. Erről
lelkiismerete tanúskodik és önitétele, amely hol vádolja, hol menti majd azon
a napon...”²⁵⁷ A bennük lévő természet (physis) cselekedeteik iránytűje, ez
objektív és abszolút, amely alapján mintegy ösztönösen tudják, mit kell
cselekedniük. A pogányok lelkiismerete dialogikus, abban az értelemben,
hogy gondolatai vitában állnak egymással cselekedeteikről, önitétele szerint
hol helyesli, hol pedig vádolja. S nem csak az ítélet napján majd, hanem már
most, akkor azonban végső önitéletet hoz.

Pál még a keresztények lelkiismeretéről is beszél, mégpedig mint erkölcsi
tudatról.²⁵⁸ A bálványok áldozott húsának elfogyasztása a keresztény testvérek-

²⁵³ *De opificio mundi* 128. Ed. R. Arnaldez, Paris: Cerf 1961. (Les œuvres de
Philon d’Alexandrie, 1)

²⁵⁴ *De specialibus legibus* II, 49. Ed. S. Daniel, Paris: Cerf 1975. (Les œuvres de
Philon d’Alexandrie, 24)

²⁵⁵ *De opificio mundi* 128. Ed. R. Arnaldez, Paris: Cerf 1961. (Les œuvres de
Philon d’Alexandrie, 1)

²⁵⁶ J. Stelzenberger: Conscientia in der ost-westlichen Spannung der
patristischen Theologie, in *ThQ* 141 (1961), 175. o.

²⁵⁷ Róm 2,14-15. A II. századi apológéták is osztoznak Pál értelmezésén,
miszerint a zsidók a mózesi Törvényt kapták, a pogányok pedig az ún. logosz
törvényét; a filozófus vértanú, Jusztinosz szerint a „logosz-magvat”. Amit a
filozófusok és törvényhozók felismertek és tanítottak, azt bennük a
részlegesen feltárulkozó logosz ismerte fel és tanította (*Apologia minor*, 10,1-
3, [lin](#): *Iustini martyris Apologiae pro Christianis*, ed. Miroslav Marcovich,
Berlin-New York: Walter de Gruyter 1994.).

²⁵⁸ Joseph A. Fitzmyer: Szent Pál teológiája, in: *Jeromos bibliakommentár III.*

nek lelkiismereti problémát jelent.²⁵⁹ Ugyanakkor a Lélek ajándékával hozza kapcsolatba.²⁶⁰ Pál erőteljesen hangsúlyozza a hit és a lelkiismeret lényegi összefüggését.²⁶¹ Felhívja ugyanis a megváltottak, a hívők figyelmét a keresztséggel megváltozott egzisztenciájuk, és az ebből fakadó lelki magatartásra. A hívő embernek a jó vagy tiszta lelkiismeret szerint kell élniük. Náluk a hit és a lelkiismeret egybe tartozik, s aki hitét elveszíti, elveszíti tiszta lelkiismeretét.²⁶²

II. LELKIISMERET ÉS HIT

Alexandriai Kelemen a lelkiismeretet belső fórumnak, ismeretnek, öntudatnak, Isten és embertárs tudatának tekinti.²⁶³ Pált követve az ember lelkiismerete egy belső beállítódás, amely hívő meggyőződés és vallási-erkölcsi felfogás eredményeként jön létre. Ezt a lelkiismeretet a hit vezeti.²⁶⁴ Ez a belső hang (a hit örömhíre) készíti az embert kultikus és embertársaival szembeni cselekvésre. A lelkiismeret egybeforr a hittel: jó vagy tiszta lelkiismeret. Ha nincs hit, nincs jó vagy tiszta lelkiismeret. A Krisztusba vetett hit erkölcsi érték, s a keresztségben kegyelemből kapott lelkiismeret hitetlenség következtében beszennyeződhet.²⁶⁵ Kelemen az emberi lelkiismerettől (syneidesis) megkülönbözteti az „isteni” lelkiismeretet. Ez nem Isten lelkiismerete, hanem azt jelöli egyrészt, hogy az ember azon öntudata, melyről Isten mindent tud.²⁶⁶ Isten mindenütt jelen van, így jelen van a hívő tudatában is: az embernek vallási és lelkiismereti értelemben vett ismerete van Isten mindentudásáról.²⁶⁷ Másrészt az emberi lelkiismeret részesedés az isteni tudásból, amennyiben az istenismeret már tartalmazza belső magatartásunkat, hiszen mintegy az Isten és az egyén belső fórumán Isten tudja és megismeri az egyén bensejében zajló folyamatokat.²⁶⁸ A Krisztus-hívő

Biblikus tanulmányok. Szerk. R.E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, a magyar kiadást szerk. Torday Attila és Boros István, Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat 2003. 144.

²⁵⁹ 1Kor 8,7-12; 10,23-29.

²⁶⁰ Róm 8,16-9,1.

²⁶¹ 1Tim 3,9:

²⁶² 1Tim 1,19:

²⁶³ J. Stelzenberger: Über syneidesis bei Klemens von Alexandrie, in *Festschrift Franz X. Seppelt*, München 1953. 27-33.

²⁶⁴ Alexandriai Kelemen: *Stromateis*, VII, 12,79,4 = GCS 17, 56,25; az 1Tim 1,18-hoz vö. *Strom.* II, 6,29,4 = GCS 15,129,1; 1Kor 10,27-hez vö. *Strom.* IV,13,98,2 = GCS 15,291,27; 1Kor 10,29-31-hez vö. *Strom.* IV, 7,54,4 = GCS 15,273,12.

²⁶⁵ Alexandriai Kelemen: *Stromateis*, II, 6,29,4 = GCS 15, 128,29.

²⁶⁶ Alexandriai Kelemen: *Stromateis*, VII, 8,51,7 = GCS 17, 38,22-27.

²⁶⁷ Alexandriai Kelemen: *Stromateis*, VII, 7,37,5 = GCS 17, 37,4-6.

²⁶⁸ Alexandriai Kelemen: *Stromateis*, VII, 8,51,7 = GCS 17, 38,22-27.

életmódja és cselekedetei hit és tiszta lelkiismeret szerinti élet következménye.

A másik nagy alexandriai teológus, Órigenész a Róm 2,15 páli teológiáját követve a lelkiismerettel kapcsolatba hozza a természettörvényt, mint annak belsőnkben lévő tanúja.²⁶⁹ A jó és rossz ismeretének mértéke az évek múlásával növekszik, hiszen gyermekkorban a bűnt nem bűnként ismeri az ember ekkor még törvény nélkül él.²⁷⁰ Ugyanakkor az öszövétségi „szív” mint lelkiismeret (syneidesis) az ember bensőjét fejezi ki a külsővel szemben. A szív a lélek eszes képessége, de szellemi is, ami a lélek nevelője és irányítója.²⁷¹ A lelkiismeret az ember legbensejét fejezi ki, belülről fakadó hit, amely a vallásos gondolkodás és cselekvés központja. A hit és lelkiismeret egysége hozza meg döntést, és mindent Istenre irányít. A hit és a lelkiismeret tartalma az a belső tudás, hogy az ember büntelen-e és ártatlan-e, és ezzel a tudással mint hit pajzsával elhárítja a gonoszt, hogy tisztán cselekedjék és gondolkodjék.

Kelemennél a lelkiismeret vallási tartalommal rendelkezik, a lelkiismeret (syneidesis) ugyanis Istenre irányuló belső fórum, ahol Isten szava hallatszik. Órigenésznél nagyobb hangsúlyt kap a vallási tartalom, azaz a lelkiismeret és hit szoros viszonya. Őt követően Nüsszai Szent Gergelynél a hit és a lelkiismeret egybeforrva a lélekben van. De kivált Ágoston lesz az a teológus, aki a lelkiismeretet már vallási tudatként és tartalomként tekinti.

Stelzenberger a lényeges különbséget a keleti és nyugati atyák lelkiismeret-felfogásában abban látja, hogy a keletiek – spekulatív görögök lévén – az isteni parancsot vallási-kultikus előírásaként fogják föl, a latinok viszont joggyakorlati szempontból erkölcsi szabályokként értelmezik.²⁷² Kétségtelen ezzel szemben, hogy a keleti atyák ugyan – általánosan fogalmazva – elsődlegesen a lelkiismeretet objektivitásában tekintik, mint a szív bele írt isteni törvény szerinti existenciája, s így a hit és a lelkiismeret szorosan összefügg, de ez nem zárja ki meggyőződésükből a szubjektív-erkölcsi vonását, a jó és rossz cselekedetek tudatát. A hit irányítja ugyanis a lelkiismeretet, s a hit szubjektív-személyes döntés. S így a lelkiismeret belső beállítódás, hívő ráeszmélés vallási-erkölcsi tudata. S végül – Nüsszai Szent Gergely szavával – a hitet és lelkiismeretet követő életmód „Isten hegyére viszi fel az illetet, aki

²⁶⁹ Órigenész: *Commentarii in Rom.* 5,6, MPG 14, 1033B.

²⁷⁰ Órigenész: *Commentarii in Rom.* 3,2, MPG 14, 931CD.

²⁷¹ Hivatkozásokat és ezekieli „sasarcú” mint a lélek vezetője órigenészi értelmezéséhez lásd Kránitz Muhály: *A lelkiismeret fejlődése Órigenészig*, Budapest: Márton Áron Kiadó 2002. 71. (Studia Theologica Budapestinensia vol. 29.)

²⁷² J. Stelzenberger: *Conscientia in der ost-westlichen Spannung der patristischen Theologie*, in *ThQ* 141 (1961), 174. o.

minden szempontból tiszta, ... a Vezérlő Lelket, a rossz által meg nem rontott szívét ismét megújította.”²⁷³

²⁷³ Nüsszai Szent Gergely: Az Isten szerinti célról és az igazi aszkézisről [De instituto Christiano], ford. Vanyó László, In: *Nüsszai Szent Gergely művei*, Budapest: Szent István Társulat 2002. 417. (Ókeresztény Írók, 18)